

САНКЦІЯ У ВИГЛЯДІ СТЯГНЕННЯ В ДОХІД ДЕРЖАВИ АКТИВІВ В АСПЕКТІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

SANCTION IN THE FORM OF ASSET FORFEITURE TO THE STATE IN TERMS OF LEGAL LIABILITY

Опанашук М.Ю., аспірант кафедри фінансового та податкового права
Державний податковий університет

Мета дослідження полягає у з'ясуванні правової природи санкції у вигляді стягнення активів в дохід держави та визначенні її місця в системі юридичної відповідальності. Основне завдання – проаналізувати специфіку такого виду санкцій з точки зору загальнотеоретичних підходів до розуміння юридичної відповідальності та встановити її належність до юридичної відповідальності конкретного виду.

У роботі використано загальнонаукові та спеціальні методи пізнання правових явищ: формально-юридичний метод для аналізу законодавчих положень щодо застосування санкцій; порівняльно-правовий метод для зіставлення стягнення активів з іншими видами юридичної відповідальності; системно-структурний метод для визначення місця санкцій у системі юридичної відповідальності. Дослідження ґрунтується на аналізі законодавства України про санкції, судової практики та наукових праць з цієї тематики, включаючи практику Європейського суду з прав людини щодо поняття та критеріїв «кримінального обвинувачення».

Результати дослідження свідчать, що стягнення активів в дохід держави як особливий вид санкцій за своєю суттю має всі ознаки юридичної відповідальності: є наслідком протиправної поведінки особи, реалізується через правовідносини, які виникають із факту правопорушення, має персоніфікований характер, виражається в конкретному обов'язку суб'єкта зазнати негативних наслідків майнового характеру, має індивідуалізовану процесуальну форму. Встановлено, що цей вид санкцій поєднує ознаки різних видів юридичної відповідальності і за суттєвістю наслідків може сягати рівня кримінального покарання, виконуючи одночасно превентивну, компенсаційну та каральну функції.

Оригінальність/цінність дослідження полягає у формуванні нового підходу до розуміння правової природи санкції у вигляді стягнення активів в дохід держави як особливого виду юридичної відповідальності, яка застосовується в умовах воєнного стану. Наукова цінність роботи зумовлена відсутністю однозначного розуміння правової природи цієї санкції та браком комплексних досліджень з цієї тематики. Практична цінність визначається в юридичному обґрунтуванні важливості дотримання належних процесуальних гарантій при застосуванні санкції у вигляді стягнення активів в дохід держави для забезпечення балансу публічних та приватних інтересів, дотримання принципів верховенства права та законності, запобігання зловживанням та для стримування політичного впливу.

Ключові слова: санкція, стягнення активів в дохід держави, юридична відповідальність, воєнний стан, процесуальні гарантії, правова природа санкцій, кримінальне обвинувачення, права людини, верховенство права.

The aim of the research is to clarify the legal nature of sanctions in the form of asset seizure for state revenue and to determine its place in the system of legal liability. The main task is to analyze the specifics of this type of sanction from the perspective of general theoretical approaches to understanding legal liability and to establish its belonging to a specific type of legal liability.

The paper employs general scientific and special methods of studying legal phenomena: the formal-legal method for analyzing legislative provisions regarding the application of sanctions; the comparative-legal method for comparing asset seizure with other types of legal liability; the system-structural method for determining the place of sanctions in the system of legal liability. The research is based on an analysis of Ukrainian legislation on sanctions, judicial practice, and scientific works on this topic, including the practice of the European Court of Human Rights regarding the concept and criteria of «criminal charge».

The results of the research indicate that asset seizure for state revenue as a special type of sanction essentially has all the characteristics of legal liability: it is a consequence of unlawful behavior, implemented through legal relations arising from the fact of an offense, has a personified nature, is expressed in the specific obligation of the subject to suffer negative consequences of a property nature, and has an individualized procedural form. It has been established that this type of sanction combines features of various types of legal liability and, due to the significance of its consequences, can reach the level of criminal punishment, simultaneously performing preventive, compensatory, and punitive functions.

The originality/value of the research lies in the formation of a new approach to understanding the legal nature of sanctions in the form of asset seizure for state revenue as a special type of legal liability applied under martial law conditions. The scientific value of the work is due to the lack of a clear understanding of the legal nature of this sanction and the absence of comprehensive research on this topic. The practical value is determined by the legal justification of the importance of adhering to proper procedural guarantees when applying sanctions in the form of asset seizure for state revenue to ensure a balance between public and private interests, adherence to the principles of the rule of law and legality, preventing abuses, and restraining political influence.

Key words: sanction, asset seizure for state revenue, legal liability, martial law, procedural guarantees, legal nature of sanctions, criminal charge, human rights, rule of law.

Постановка проблеми. Попри доволі тривале існування санкційних механізмів в Україні, запроваджених Законом України від 14.08.2014 № 1644-VII «Про санкції», в умовах повномасштабної агресивної війни та за наявності надзвичайної загрози суверенітету та територіальній цілісності держави законодавцем вжито додаткових заходів задля захисту національних інтересів України [1].

Так, у негайному порядку Верховною Радою України прийнято Закон України від 03.03.2022 № 2116-IX «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів», яким визначено основні засади примусового вилучення з мотивів суспільної необхідності (включаючи випадки, за яких це настійно вимагається військовою необхідністю) об'єктів права власності Російської Федерації як держави, яка почала повномасштабну війну проти України, та її резидентів [2].

З метою дотримання вимог щодо легітимності процедури вилучення майна в подальшому прийнято Закон України від 12.05.2022 № 2257-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності санкцій, пов'язаних з активами окремих осіб», яким доповнено частину 1 статті 4 Закону України «Про санкції» новим пунктом 1¹, що передбачає можливість накладення санкцій шляхом стягнення в дохід держави активів, що належать фізичній або юридичній особі, а також активів, щодо яких така особа може прямо чи опосередковано (через інших фізичних або юридичних осіб) вчиняти дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними [3].

Цим законом детально регламентовано процедуру накладення санкцій під час дії правового режиму воєнного стану, визначено підстави, умови та обмеження щодо

застосування стягнення в дохід держави активів, передбачено можливість її застосування спеціально уповноваженим на це судом – Вищим антикорупційним судом.

Зміни до санкційного законодавства щодо запровадження на період воєнного стану стягнення активів в дохід держави як одного з видів санкцій викликали певний інтерес серед фахівців права, науковців та практиків. Через відносну новизну цього інституту, незначну кількість наукових робіт вітчизняних вчених з цієї тематики та брак судової практики виникають суттєві питання наукового та практичного характеру.

Вбачається, що необхідність детального вивчення такого виду відповідальності зумовлена відсутністю однозначного розуміння правової природи санкцій, частого співставлення такого заходу виняткового характеру з іншими видами юридичної відповідальності за галузевим поділом, зокрема, в порівнянні з політичною, цивільною, кримінальною та адміністративною.

В свою чергу, детальний правовий аналіз стягнення активів в дохід держави має на меті визначити місце санкції цього виду у системі видів юридичної відповідальності, проаналізувати ознаки цього правового явища: правовий зміст поняття стягнення активів у дохід держави, їх завдання, процесуальні підстави та умови застосування цього виду санкції, суб'єктів, до яких можливе застосування санкції, предмет стягнення.

Сукупність цих характеристик має сприяти збалансованості публічного та приватного інтересів, усвідомленню значення та ролі таких заходів у захисті національних інтересів держави, належному втіленню принципів законності, пропорційності та ефективності. Лише у такий спосіб можливе з'ясування головних особливостей та принципів судового провадження з реалізації стягнення активів у дохід держави, визначення завдання судочинства у такій категорії справ, обсягу прав учасників процесу та інших незалучених осіб, розподілу тягара доказування, механізму виконання рішення про застосування санкції.

Мета статті полягає у з'яванні правової природи санкції у вигляді стягнення активів в дохід держави, з'ясування можливості її віднесення до певного виду юридичної відповідальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стягнення активів в дохід держави як вид санкцій є відносно новим явищем у правовій системі України, а тому безпосередньо цій темі присвячено невелику кількість наукових праць лише на рівні статей та тез доповідей на наукових конференціях.

Так, економічні санкції та санкційна політика були предметом досліджень юристів-науковців С.С. Андрейченко, О.І. Байк, О.В. Баженової, Н.Ю. Задираки, К.В. Громовенка, І.А. Мацелюх, Ю.О. Седляр, Н.Я. Якимчук. Безпосередньо стягнення активів в дохід держави досліджувалося у роботах Ю.М. Берездецького, І.В. Коцюбко, О.В. Кологойди, Д.В. Кирилюка, А.С. Климосьюка, Н.Г. Маслової, В.П. Литовченка, Л.О. Панькова, О.В. Танасевич, Т.М. Хутор., С.І. Церковник [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11].

Окрім досліджень науковців у цій сфері варто зауважити на діяльності Української Гельсінської спілки з прав людини та Громадської організації «Інститут законодавчих ідей», зусиллями яких підготовлено аналітичний звіт «Стягнення в дохід держави активів як різновид санкцій та практика Європейського суду з прав людини» та «Аналіз практики Вищого антикорупційного суду щодо застосування санкції у виді стягнення активів в дохід держави за 2022-2023 роки», де детально відображено практичну реалізацію застосування санкцій шляхом стягнення активів в дохід держави з висвітленням існуючих проблем теоретичного та практичного характеру [12; 13].

Разом з тим, стягнення активів в дохід держави як окремий та особливий вид санкції залишається малодослідженим та потребує додаткового вивчення, зокрема,

в аспекті з'ясування поняття та характеристики санкцій як правового явища.

Методологічну основу дослідження складає комплексний аналіз правової природи санкцій у вигляді стягнення активів в дохід держави з використанням формально-юридичного, системно-структурного та порівняльно-правового методів. У роботі здійснено аналіз нормативно-правових актів, що регулюють механізм накладення санкцій, вивчено судову практику Вищого антикорупційного суду та Європейського суду з прав людини, проведено порівняння ознак стягнення активів із різними видами юридичної відповідальності через призму «критеріїв Енгеля». Застосування методів аналізу та синтезу дозволило визначити характерні риси стягнення активів у дохід держави як особливого правового явища, дослідити його місце в системі юридичної відповідальності та оцінити відповідність міжнародним стандартам забезпечення прав людини.

Виклад основного матеріалу

Поняття санкції у вигляді стягнення в дохід держави

Виходячи з положення ст. 1 Закону України «Про санкції» законодавець визначив санкції як спеціальні економічні та обмежувальні заходи, які вживаються з метою захисту національних інтересів, національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України, протидії терористичній діяльності, а також запобігання порушенню, відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів громадян України, суспільства та держави.

Види застосованих на підставі Закону України «Про санкції» санкцій наведено у ч. 1 ст. 4, при цьому їх перелік не є вичерпним та допускається застосування санкцій, що відповідають принципам їх застосування, встановленим цим законом.

За приписом ч. 3 ст. 1 Закону України «Про санкції» застосування санкцій не виключає застосування інших заходів захисту національних інтересів, національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України, її економічної самостійності, прав, свобод та законних інтересів громадян України, суспільства та держави.

Отже, лише з аналізу згаданих вище положень вбачається, що запропоноване законом поняття санкцій не є достатньо чітким, що не дозволяє повною мірою відокремити власне «санкції» від «інших заходів захисту» та, як наслідок, визначити усі ознаки санкцій та надати їм вичерпну характеристику.

І.В. Коцюбко, визначаючи правову природу санкцій, до особливостей застосування цієї санкції віднесла:

(1) *суб'єктів, щодо яких може бути застосована така санкція, а саме:* фізичні та юридичні особи, які своїми діями створили суттєву загрозу національній безпеці, суверенітету чи територіальній цілісності України (в тому числі шляхом збройної агресії чи терористичної діяльності) або значною мірою сприяли (в тому числі шляхом фінансування) вчиненню таких дій іншими особами, у тому числі до резидентів у розумінні Закону України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів»;

(2) *темпоральну особливість:* досліджувана санкція може бути застосована у період дії правового режиму воєнного стану чи після його припинення або скасування (якщо позовну заяву про застосування цієї санкції подано в період дії правового режиму воєнного стану);

(3) *передумовою* застосування цієї санкції до визначених суб'єктів є накладення на них санкції у виді блокування активів у порядку, визначеному Законом;

(4) застосування санкції здійснюється *в позовному порядку*, на підставі рішення Вищого антикорупційного суду за заявою центрального органу виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері стягнення в дохід держави активів осіб, щодо яких попередньо застосовано санкції у вигляді блокування активів;

(5) *особливий порядок виконання рішення* Вищого антикорупційного суду у цих справах.

З урахуванням таких ознак І.В. Коцюбоко доходить висновку, що стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб за своєю правовою природою може бути визначене як вид національних санкцій, що застосовується в позовному порядку на підставі рішення суду в період дії правового режиму воєнного стану, а у випадках визначених законом, й після його припинення чи скасування, до фізичних та юридичних осіб, які своїми діями створили суттєву загрозу національній безпеці, суверенітету чи територіальній цілісності України (в тому числі шляхом збройної агресії чи терористичної діяльності) або значною мірою сприяли (в тому числі шляхом фінансування) вчиненню таких дій іншими особами, у тому числі до резидентів у розумінні Закону України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів» (підсанкційні особи), після накладення на них санкцій у виді блокування активів у порядку, визначеному Законом, з метою відшкодування збитків та відновлення порушених прав та свобод, законних інтересів людини та громадянина, суспільства та держави.

Дослідниця пропонує розглядати правову природу санкцій в аспекті особливостей державної санкційної політики держави в конкретний історичний період та відокремлювати їх від однойменних примусових заходів, правова природа яких досліджується, переважно, крізь призму теорії структури норми права та юридичної відповідальності, а також окремих аспектів її реалізації.

Надалі І.В. Коцюбоко пропонує внести зміни до Закону, змінивши його назву на «Про національні санкції», та доповнити вказаний Закон визначенням категорії «національні санкції» як визначених державою примусових обмежувальних заходів, які застосовуються уповноваженими законодавством України суб'єктами до іноземної держави, іноземної юридичної особи, юридичної особи, яка знаходиться під контролем іноземної юридичної особи чи фізичної особи-нерезидента, іноземця, особи без громадянства, а також суб'єктів, які здійснюють терористичну діяльність, в порядку самопомогли з метою досягнення цілей санкційної політики України, серед яких захист суверенітету, територіальної цілісності України та її конституційного ладу, відсіч збройної агресії проти України, гарантування економічної та інформаційної безпеки, протидія тероризму, захист національних інтересів, дотримання іноземними державами міжнародно-правових зобов'язань у сфері прав людини, демократії та верховенства права [5].

Не вдаючись до усіх деталей застосування санкцій, можна погодитись з запропонованими вище особливостями та твердженням про наявність різних підходів до розуміння поняття «санкція», однак в контексті досліджуваного предмету варто зауважити, що окрім передумови для застосування санкції у вигляді стягнення активів в дохід держави щодо попереднього накладення санкції у виді блокування активів Закон передбачає більш детальні підстави для вжиття відповідних заходів (абз. 3 ч. 1 ст. 5¹ Закону України «Про санкції»), а саме:

1) завдання істотної шкоди національній безпеці, суверенітету чи територіальній цілісності України, зокрема, але не виключно, шляхом:

а) ухвалення рішення щодо збройної агресії проти України;

б) взяття участі в ухваленні рішення (з підтримкою своїм голосом такого рішення) щодо збройної агресії проти України, якщо таке рішення ухвалювалося колегіально або кількома органами держави-агресора у взаємодії;

в) взяття участі у підготовці, внесенні, погодженні пропозицій стосовно ухвалення рішення щодо збройної агресії проти України;

г) взяття участі у державному фінансуванні та матеріально-технічному забезпеченні заходів, пов'язаних із прийняттям рішення про початок збройної агресії проти України;

г) взяття участі в організації (у тому числі плануванні, керівництві та координації, державному фінансуванні та матеріально-технічному забезпеченні) підготовки збройної агресії проти України, а також в організації безпосередньої збройної агресії проти України;

д) особистого взяття участі у збройній агресії проти України;

е) взяття участі у прийнятті рішення щодо створення на захопленій в результаті збройної агресії території України окупаційної адміністрації, у фактичному створенні окупаційних адміністрацій, а також у державному фінансуванні та матеріально-технічному забезпеченні створення та функціонування таких адміністрацій;

є) ухвалення або взяття участі в ухваленні рішення (з підтримкою такого рішення своїм голосом) про поширення юрисдикції держави-агресора чи будь-якої іншої держави на територію, яка відповідно до Конституції України входить до складу України;

ж) взяття участі у прийнятті рішень щодо створення, а також у створенні, державному фінансуванні та матеріально-технічному забезпеченні державою-агресором підконтрольних їй самопроголошених органів, які узурпували виконання владних функцій на тимчасово окупованих територіях України;

з) взяття участі в організації та проведенні незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території України;

2) суттєве сприяння вчиненню дій або ухваленню рішень, зазначених у пункті 1 цієї частини, зокрема, але не виключно, шляхом:

а) сприяння збройній агресії проти України, окупації/ анексії території, яка відповідно до Конституції України входить до складу України;

б) фінансування або матеріально-технічного забезпечення діяльності держави-агресора, пов'язаної зі збройною агресією проти України чи окупацією/анексією її територій;

в) інформаційного сприяння вчиненню дій або ухваленню рішень, зазначених у пункті 1 цієї частини.

З аналізу наведеного вище поняття санкцій, мети, підстав та порядку їх застосування можна зробити висновок, що підставами для застосування санкції у виді стягнення активів в дохід держави може бути доволі широке коло життєвих обставин, при цьому такі обставини полягають у вчиненні певним суб'єктом суспільно-небезпечного діяння, яке шкодить охоронюваному Законом України «Про санкції» відносинам, що призводить до настання юридичних наслідків з суттєвим втручанням у права та свободи людини з боку держави.

До внесення змін до Закону України «Про санкції» щодо впровадження стягнення активів Верховний Суд у складі Касаційного адміністративного суду у рішенні від 23.09.2021 у справі № 9901/635/18 в контексті блокування активів та запобігання виведення капіталів за межі України вказав, що «відповідно до статті 1 Закону України «Про санкції» санкції не є видом юридичної відповідальності, а є спеціальними економічними та іншими обмежувальними заходами» [14].

Враховуючи правові підстави вжиття санкцій, передбачених Законом України «Про санкції», їх зміст, а також внесення змін щодо можливості безповоротного стягнення активів в дохід держави, зазначене твердження суду є вкрай спірним.

На загально-теоретичному рівні вченими виокремлено такі ознаки юридичної відповідальності як елементу змісту правовідносин:

1) має конкретну форму;

2) відображає «динаміку» юридичної форми цього явища, безпосередньо пов'язана з людською діяльністю;

3) тісно пов'язана із суб'єктом права, його поведінкою, свідомістю, волею, є персоніфікованою;

4) виражається в конкретному обов'язку суб'єкта правопорушення зазнати негативних наслідків особистого, майнового або організаційного характеру;

5) реалізується через правові відносини, які виникають із факту порушення суб'єктивних прав (правопорушення);

6) має індивідуалізовану процесуальну форму залежно від кожного конкретного випадку [15].

Найбільш спрощене та доволі поширене визначення поняття юридичної відповідальності надано П.М. Рабіновичем, за яким юридична відповідальність – це закріплений у законодавстві і забезпечуваний державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних благ, що йому належали [16, с. 161].

Щодо галузевого поділу П.М. Рабінович зазначає, що критеріями видової класифікації заходів юридичної відповідальності мають бути юридична природа відповідного правопорушення та характер шкоди, що ним спричинена. Це дає йому підстави виділити такі види юридичної відповідальності, як: конституційна, адміністративна, цивільна, дисциплінарна, матеріальна, кримінальна тощо. На його думку, критерієм видової класифікації заходів юридичної відповідальності мають бути юридична природа відповідного правопорушення та характер шкоди, що ним спричинена [16, с. 162].

Варто наголосити, що перелік видів юридичної відповідальності не є абсолютно визначеним та дослідження щодо цієї тематики залишаються актуальними, зокрема, щодо меж адміністративної відповідальності у співставленні з іншими видами відповідальності. До прикладу, проблемним є питання існування фінансово-правової відповідальності, розуміння її як різновиду адміністративної відповідальності або окремим самостійним видом відповідальності, який може включати також податкову, бюджетну та валютну відповідальність.

У цьому контексті сприйняття санкцій за Законом України «Про санкції» як юридичної відповідальності та пошук їх місця у системі видів відповідальності в цілому є ускладненим.

Так, М.І. Хавронюк зазначав, що природа санкцій є адміністративно-правовою, обґрунтовуючи це тим, що «спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи» не мають на меті покарання, а обмежувальні заходи не передбачають ані позбавлення людини волі, ані власності, ані інших конституційних прав та свобод. Беззаперечним є твердження, що переважна більшість обмежувальних заходів, передбачених Законом України «Про санкції», ще задовго до прийняття цього закону застосовувались до правопорушників уповноваженими органами на підставі спеціального законодавства [16].

З цих підстав заходи, які вживались внаслідок накладення санкцій, могли бути віднесені до адміністративно-правових, що за твердженням Є. Устименка є передбаченою законом мірою реакції уповноваженого суб'єкта, спрямованою на усунення причин та наслідків протиправного діяння, вчиненого суб'єктом – адресатом правової норми, яка полягає в усуненні наслідків протиправного діяння, його припиненні або покаранні правопорушника і яка застосовується в адміністративному порядку.

Разом з тим, ознаки діянь, що можуть бути підставою для вжиття санкцій у вигляді стягнення активів в дохід держави, наразі мають спільні риси з низкою складових кримінальних правопорушень, що стало підставою для поширеної думки про ототожнення санкцій з кримінальною відповідальністю. Часто згадується про терористичну діяльність, яка одночасно є як підставою застосування санкцій відповідно до Закону України «Про санкції», так і злочином, передбаченим у Кримінальному кодексі України. Значна частина діянь, перелічених у ч. 1 ст. 5¹ Закону України «Про санкції», може

бути кваліфікована як злочин відповідно до Кримінального кодексу України.

У контексті проблематики доказування В. Козак та В. Базелюк навіть запропоновано доповнити підстави застосування санкцій таким змістом: «*наявність щодо суб'єкта обґрунтованої підозри у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених статтями 111-1, 111-2, 258–258-5 та, за умови вчинення дій на користь російської федерації, – статтями 110-2, 111 Кримінального кодексу України*», що доводить спільність підстав для можливого притягнення до кримінальної відповідальності та накладення санкцій [17].

Досліджуючи стягнення активів в дохід держави на предмет відсутності прихованого кримінального покарання Т.М. Хутор навела поняття та ознаки покарання. Так, покаранням є захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні правопорушення (раніше – злочину), і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

З цього випливає, що основними ознаками покарання є те, що воно:

- належить до заходів примусу, оскільки застосовується за протиправне діяння;
- полягає в обмеженнях прав людини;
- ці обмеження передбачені законом;
- застосовується тільки до особи, що вчинила правопорушення;
- застосовується внаслідок визнання особи винною;
- застосовується від імені держави за вироком суду;
- застосовується в межах кримінального процесу.

Цілі кримінального покарання полягають у карі, виправленні засуджених та запобіганню вчинення нових правопорушень.

Наразі можна стверджувати, що до внесення змін до Закону України «Про санкції» щодо стягнення активів в дохід держави достатніх підстав для висновку про віднесення санкцій як спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів до кримінального покарання не було з низки причин: 1) відсутність потреби у встановленні вини та ухвалення вироку; 2) наслідки застосування санкцій хоч і залишались суттєвими для права та свобод осіб, проте не були співставними з тяжкістю кримінального покарання; 3) процесуальна форма не передбачала судового розгляду.

Разом з тим, запровадження законодавцем нової процедури стягнення активів в дохід держави суттєво змінило правову природу існуючих санкцій, оскільки юридичні наслідки для особи стали достатньо суворими на рівні передбачених кримінальним законом покарань, при цьому залишались відсутніми чіткі підстави та порядок блокування активів уповноваженими органами, не передбачено відшкодування майна, а рішення про стягнення активів може стосуватись прав та інтересів значного кола третіх осіб. Варто не залишати поза увагою також спосіб та політичні умови, за яких вживаються санкції такого виду.

Сукупність цих обставин зумовлює необхідність у відмежуванні спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів від понять «кримінального обвинувачення» у розумінні Європейської конвенції з прав людини та основоположних свобод та «злочину» згідно з національним законодавством.

За приписом ст. 2 Закону України «Про санкції» правову основу застосування санкцій становлять, зокрема, міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, та відповідні принципи та норми міжнародного права.

Рішення про вилучення активів в дохід держави безумовно є втручанням у «права та обов'язки цивільного характеру» у розумінні п. 1 ст. 6 Європейської конвенції з прав людини та основоположних свобод (далі – Кон-

венція) щодо права на справедливий суд, однак, не менш вагоме значення має відповідність санкції такого виду ст. 7 Конвенції стосовно заборони покарання без закону та ст. 13 Конвенції щодо права на ефективний спосіб правового захисту.

Практична необхідність у доведенні відмінності санкції у виді стягнення активів в дохід держави від покарання кримінального характеру полягає в забезпеченні державою достатніх процесуальних гарантій, що вимагаються міжнародними правовими актами, належному дотриманні задекларованих принципів законності, прозорості, об'єктивності, відповідності меті та ефективності, що може бути предметом перевірки Європейським судом з прав людини.

Так, у рішенні Вищого антикорупційного суду від 24.07.2024 у справі № 991/5120/24 за позовом Міністерства юстиції України до Акціонерного товариства «Невская косметика» про застосування санкції, передбаченої пунктом 1¹ частини першої статті 4 Закону України «Про санкції», суд окремо досліджував віднесення цього виду санкції до «кримінального обвинувачення» у розумінні Конвенції. Суд посилався на рішення Європейського суду з прав людини «Енгель та інші проти Нідерландів» від 08.06.1976 (заяви № 5100/71; 5101/71; 5102/71; 5354/72; 5370/72; пункти 80–85), яким сформульовано автономне значення «кримінального обвинувачення» для цілей Конвенції та визначено, що запроваджене на національному рівні та вчинене діяння набуває ознак «кримінального обвинувачення» для цілей Конвенції за наявності таких критеріїв:

1) критерій національного права (якщо вчинене діяння прямо підпадає під ознаки злочину відповідно до національного законодавства);

2) критерій мети та тяжкості наслідків (якщо у санкції наявний саме елемент покарання, а передбачені наслідки є достатньо суворими);

3) критерій кола адресатів (якщо відповідальність поширюється на невизначене коло осіб).

Стосовно першого критерію Вищий антикорупційний суд вказав, що визначені законом підстави для застосування санкції є деталізованими та персоналізованими діями конкретних суб'єктів, вчинення яких робить можливим вчинення міжнародного протиправного діяння – збройної агресії. Оскільки, виходячи зі змісту Резолюції 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН від 14.12.1974 фізичні та юридичні особи не можуть нести персональної юридичної відповідальності за вчинення міжнародних правопорушень, зокрема за застосування збройної сили державою у порушення Статуту ООН, на думку суду, за акт агресії як міжнародне-правопорушення до міжнародно-правової відповідальності можуть бути притягнуті лише суб'єкти міжнародного права - держава або група держав, тобто такі суб'єкти, які у цьому випадку мають міжнародну правосуб'єктність. З цього суд виснував, що застосування санкцій не є формою юридичної відповідальності фізичних та юридичних осіб за акт збройної агресії, що виключає наявність першого пункту з так званих «критеріїв Енгеля».

Відсутність ознак другого критерію суд обґрунтував тим, що санкція у виді стягнення активів у дохід держави носить не карний характер, а політико-економічний, адже запроваджена лише внаслідок збройного нападу з боку російської федерації, з огляду на пряму загрозу існуванню державності (суб'єктності) України та застосовується винятково щодо тих осіб, чіє волевиявлення може вплинути та/або впливає на ухвалення політичного рішення щодо припинення збройної агресії.

Щодо третього критерію суд вказав, що санкція у виді стягнення в дохід держави не застосовується автоматично до всіх фізичних та юридичних осіб, які своїми діями створили суттєву загрозу національній безпеці, суверенітету

чи територіальній цілісності України або значною мірою сприяли вчиненню таких дій. Її винятковий характер підкреслений обмеженим строком застосування (в період дії воєнного стану) та обов'язковою обмежувальною умовою (попереднім застосуванням іншої більш м'якої санкції у виді блокування активів).

Колегія суддів у згаданій справі прийшла до висновку, що процедура застосування санкції у виді стягнення активів у дохід держави в умовах воєнного стану не сягає рівня кримінального обвинувачення, а тому не вимагає забезпечення відповідачеві за адміністративним позовом таких гарантій, які передбачені для реалізації «класичного» права на захист у кримінальному провадженні.

Слід зауважити, що «класичне право на захист у кримінальному провадженні», як правило, включає презумпцію невинуватості, яка втілена у положенні ст. 62 Конституції України, та низку інших гарантій, обов'язкових для досудового та судового провадження. За приписом ст. 64 Конституції України права і свободи, передбачені, зокрема, ст. 62, не можуть бути обмежені в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Таким чином, попри дію правового режиму воєнного стану та винятковість стягнення активів в дохід держави вкрай важливим є дотримання належних та мінімально необхідних процесуальних гарантій, зміст яких нерозривно пов'язаний з суттю провадження щодо санкції цього виду.

Дійсно, застосування санкцій не є формою юридичної відповідальності фізичних та юридичних осіб безпосередньо за акт збройної агресії, однак цей захід є правовим наслідком вчинення особою конкретних діянь, які створили суттєву загрозу національній безпеці, суверенітету чи територіальній цілісності України або значною мірою сприяли вчиненню таких дій іншими особами, доволі детальний перелік яких наведено в ч. 1 ст. 5¹ Закону України «Про санкції». Такі діяння є очевидно протиправними та становлять правопорушення з самостійним складом, який лише за об'єктом не можна ототожнювати з міжнародним правопорушенням, що в свою чергу не може слугувати підставою для подальшого висновку про відсутність юридичної відповідальності для фізичних та юридичних осіб через невіднесення останніх до суб'єктів міжнародно-правової відповідальності.

Чинний закон про кримінальну відповідальність передбачає для осіб, визнаних винними у вчиненні кримінального правопорушення, конфіскацію майна, яка полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого. Можливе також застосування спеціальної конфіскації щодо особи. Щодо юридичних осіб передбачені окремі заходи кримінально-процесуального характеру, які включають, зокрема, конфіскацію майна у разі ліквідації юридичної особи. Застосування таких заходів до юридичної особи можливе у разі вчинення її уповноваженою особою від імені юридичної особи та в її інтересах низки кримінальних правопорушень, зокрема, передбачених статтями 109, 110, 111-1, 113, 146, 147, 152-156-1, 160, 209, 255, 258-258-6, 301-1-303, 260, 262, 306, 436, 436-1, 437-439, 442, 442-1, 444, 447 Кримінального кодексу України (включно: насильницька зміна чи повалення конституційного ладу, посягання на територіальну цілісність, колабораційна діяльність, диверсія, терористичний акт, фінансування тероризму, злочини агресії, тощо).

Отже, стягнення активів в дохід держави як особливий вид санкцій за суттєвістю наслідків для особи може сягати рівня існуючого кримінального покарання за національним законодавством.

Щодо критерію мети наслідків застосування санкції слід зазначити, що такий захід може виконувати одночасно декілька функцій, зокрема й ті, що названі у рішенні суду – (1) політичний тиск на державу-агресора,

(2) фінансування держави, що є елементом публічного інтересу. Така мета застосування санкції у вигляді стягнення майна в дохід держави повністю відповідає превентивній та компенсаційній функціям, які традиційно відносяться вченими-правниками до функцій юридичної відповідальності. Разом з тим, твердження про відсутність карального (репресивного, пенального) характеру у такого виду санкції є передчасним, враховуючи, що стягнення в дохід держави як захід застосовний лише у разі підтвердження судом вчинення особою вчинків, які фактично є протиправними винними діями, хоч законом прямо встановлення судом вини особи не вимагається.

Як кримінальне покарання, так і застосування спеціальних економічних та обмежувальних заходів є заходами примусу держави, які обмежують права особи, а в контексті стягнення активів в дохід держави таких захід є наслідком протиправної поведінки особи, що так чи інакше свідчить про існування каральної функції. Варто зауважити, що остання притаманна не лише адміністративним та кримінальним правопорушенням, а також стосується і цивільної відповідальності, при цьому може бути віднесена і до інших видів юридичної відповідальності, які стосуються завдання шкоди.

Висновки і пропозиції. Усвідомлюючи існування декількох підходів до розуміння поняття правової категорії «санкції» як (1) елементу правової норми, (2) як заходів юридичної відповідальності та (3) як «національної санкції», природа стягнення активів в дохід держави як юридичного явища та правового інституту обумовлена його юридичною характеристикою, яка включає дослідження мети, завдання, предмету правового регулювання, застосованих методів та механізмів.

У резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи 1597 (2008) «Чорні списки Ради безпеки ООН

та Європейського Союзу» було зазначено «... цілеспрямовані санкції (наприклад обмеження на пересування та замороження банківських рахунків) мають безпосередній вплив на особисті права людини, такі як: особиста свобода та захист власності. Поки не зовсім ясно та до сих пір є спірним те, чи мають такі санкції кримінальний, адміністративний, або цивільний характер, їхнє впровадження, відповідно до Європейської конвенції з прав людини та Міжнародної конвенції з цивільних і політичних прав, повинно враховувати мінімальні стандарти процедурного захисту та юридичної достовірності.» [19].

Українськими вченими-правниками та юристами остаточної правовий характер санкції з того часу також не визначено, узгоджена та усталена позиція науковців з цього питання відсутня.

Разом з тим, проаналізувавши норми Закону України «Про санкції», підстави та порядок застосування санкції у вигляді стягнення активів в дохід держави, стає очевидним, що ототожнення санкції цього виду лише з поняттями прояву реакції держави на агресію чи застосування визначених державою примусових обмежувальних заходів не є достатнім, оскільки правовідносини, що виникають при здійсненні стягнення активів в дохід держави, мають всі ознаки юридичної відповідальності.

Не вдаючись до висновку про віднесення досліджуваного виду санкції до юридичної відповідальності конкретного виду через певну умовність поділу та залежність від специфічних обставин у правовідносинах, віднесення стягнення активів в дохід держави як правового явища саме до юридичної відповідальності є передумовою для застосування правових процедур, що гарантує забезпечення балансу публічних та приватних інтересів, дотримання принципів верховенства права та законності, запобігання зловживанням та стримує політичний вплив.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про санкції : Закон України від 14.08.2014 № 1644-VII : URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text> (дата звернення: 26.04.2025).
2. Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів: Закон України 03.03.2022 № 2116-IX : URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20#Text> (дата звернення: 26.04.2025).
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності санкцій, пов'язаних з активами окремих осіб: Закон України 12.05.2022 № 2257-IX : URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2257-20#Text> (дата звернення: 26.04.2025).
4. Берездецький Ю.М. Стягнення в дохід держави активів як вид санкції: загальні риси (ознаки) санкції. Традиції та інновації розвитку приватного права в Україні: освітній вимір. 2024. С. 79–83. URL: [http://dspace.puet.edu.ua/bitstream/123456789/14031/4/ZBIRNYK%20\(2024\).pdf#page=79](http://dspace.puet.edu.ua/bitstream/123456789/14031/4/ZBIRNYK%20(2024).pdf#page=79) (дата звернення: 26.04.2025).
5. Коцюбоко І.В. Стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб: правова природа спору про право. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. Т. 5, № 86. С. 163. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.24> (дата звернення: 26.04.2025).
6. Кологойда О.В. Блокування і стягнення активів підсанкційних осіб. *Право України*. 2024. № 2024/09. С. 28. URL: <https://doi.org/10.33498/loiu-2024-09-028> (дата звернення: 26.04.2025).
7. Кирилюк Д.В. Звернення стягнення та використання активів у порядку застосування санкцій на підставі закону України «Про санкції». Успіхи і досягнення у науці. 2024. Т. 4, № 4. С. 85–94. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/sas/article/view/12568/12630> (дата звернення: 26.04.2025).
8. Климосьок А.С. Щодо визначення мети державної санкційної політики. Економіка та публічне управління: нові виклики та рішення : Всеукр. науково-практ. конф., м. Харків, 18 січ. 2024 р. URL: https://khmi.edu/assets/files/novini/2024/konferenciya_hai_601_18-19_01_2024.pdf (дата звернення: 26.04.2025).
9. Церковник С.І., Маслова Н.Г., Литовченко В.П. Правове регулювання конфіскації активів російських підприємств на території України. Академічні візії. 2023. № 22. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.8277714> (дата звернення: 26.04.2025).
10. Танасевич О.В. Санкція у виді стягнення активів у дохід держави: аспект її пропорційності (співмірності) як виду втручання у право вільно володіти майном в умовах дії правового режиму воєнного стану. Актуальні проблеми приватного та публічного права : Міжнар. науково-практ. конф., м. Харків, 31 берез. 2023 р. Харків, 2023. С. 537–541. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/95aaa9c1-28fd-4ef2-ae1-de1e1e0b0d69/content#page=537> (дата звернення: 26.04.2025).
11. Хутор Т.М. Стягнення активів у дохід держави в результаті визнання їх необґрунтованими: прихований вид покарання? *Наукові записки НаУКМА*. 2021. С. 61–70. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ec226d78-9126-4ad8-bbc8-ff5b9c0521e9/content> (дата звернення: 26.04.2025).
12. Крапивін Є. Стягнення в дохід держави активів як різновид санкцій та практика Європейського суду з прав людини. Укр. Гельс. спілка з прав людини. URL: https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2024/06/Maket_web-1.pdf (дата звернення: 26.04.2025).
13. Аналіз практики Вищого антикорупційного суду щодо застосування санкції у виді стягнення активів в дохід держави за 2022-2023 роки / Т. Хутор та ін. аналіт. центр «Ін-т законодав. Ідей», 2023. URL: <https://izi.institute/analysts/6/> (дата звернення: 26.04.2025).
14. Рішення Касаційного адміністративного суду від 23.09.2021 у справі № 9901/635/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99976943> (дата звернення: 26.04.2025).
15. Каленіченко Л. Юридична відповідальність: поняття, ознаки. *Держава та регіони*. 2020. Т. 1, № 67. С. 12–17. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/56f5ce26-2a62-4ffb-bc05-8696b545e34b/content> (дата звернення: 26.04.2025).

16. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Навч. посібник. Вид. 9-е, зі змінами. Львів: Край, 2007. 192 с. URL: https://lvivpravo.at.ua/_id/3/312_-2007-_-2.pdf (дата звернення: 26.04.2025).
17. Хавронюк М. Про «санкції» як спеціальні обмежувальні заходи: регламентація і ризики застосування. Центр політико-правових реформ. URL: <https://pravo.org.ua/blogs/pro-sanktsiyi-yak-spetsialni-obmezhuvalni-zahody-reglamentatsiya-i-ryzyky-zastosuvannya/> (дата звернення: 26.04.2025).
18. Козак В., Базелюк В. Проблеми доказування у справах щодо застосування Закону України «Про санкції». *Право України*. 2024. № 4. С. 107–118. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2024_4-s10.pdf (дата звернення: 26.04.2025).
19. Рішення Вищого антикорупційного суду від 24.07.2024 у справі № 991/5120/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120574507> (дата звернення: 26.04.2025).
20. Чорні списки Ради безпеки ООН та Європейського Союзу. 1597 (2008). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/751_1597_CHorni_spysky_rezoljutsija.htm (дата звернення: 26.04.2025).